Pád Berlínské zdi, východní Evropa a Gorbačovova vize Evropy po studené válce

Svetlana Savranskaya

Při dnešním pohledu nazpět, více než dvacet let do minulosti, je pád Berlínské zdi – symbolu studenoválečného rozdělení Evropy – zaznamenán v naší paměti jako Óda na radost hraná u Braniborské brány a vlastně po celé Evropě. Znalost výsledku – něžných, sametových revolucí všude kromě Rumunska, sjednocení Německa a konečně samotného rozpuštění Varšavské smlouvy – nám pomáhá vnímat pád zdi jako jedinou magickou událost, s východní Evropou, jež rozbíjí železnou oponu a vystupuje z doby ledové do Evropy, za aplausu všech světových hráčů. Avšak prameny, které byly v posledních letech zpřístupněny na obou stranách bývalé dělicí linie, ukazují docela jiný obrázek tehdejších událostí – zatímco v Berlíně se v noci 9. listopadu 1989 hrála Óda na radost, pád zdi vyvolal mezi světovými vůdci značnou úzkost. Nebyl také osamocenou událostí, nýbrž procesem – v okamžiku, kdy byl v Berlíně vylomen první kus zdi, už se ve skutečnosti nějaký čas hroutila.¹

1 K nejlepším, na dokumentech založeným výkladům východoevropských revolucí a sjednocení Německa patří následující práce: SAROTTE, Mary Elise: *1989: The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton, Princeton University Press 2009; SEBESTYEN, Victor: *Revolution 1989: The Fall of the Soviet Empire*. New York, Pantheon 2009; KRAMER, Mark: *The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (část 1–3)*. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 5, č. 4 (2003), s. 3–42; roč. 6, č. 4 (2004), s. 3–64; roč. 7, č. 1 (2005), s. 3–96; ZELIKOW, Philip – RICE, Condoleezza: *Germany Unified and Europe Transformed: A Study in Statecraft*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1997. Badatelé

Zeď se začala bortit nejprve v Maďarsku, počínaje rozhodnutím maďarských reformních komunistů pod vedením ministerského předsedy Miklóse Németha odstranit zařízení elektronické ostrahy na maďarsko-rakouské hranici, jak o tom Németh informoval sovětského generálního tajemníka Michaila Gorbačova v březnu 1989. Namísto aby se pokusil zabránit Maďarům v rozebrání železné opony, sovětský vůdce jen podotkl, že Sovětský svaz také uvažuje o podobném kroku.² Devatenáctého srpna Maďaři přestříhali ostnatý drát a na hranicích s Rakouskem uspořádali evropský piknik, načež se 11. září první velká trhlina ve zdi rozevřela dokořán, což vyústilo v úprk tisíců východních Němců přes Maďarsko a Rakousko do Spolkové republiky. Činovníci Honeckerovy vlády, kteří si uvědomovali, kam situace spěje, počátkem září naléhali na Sověty, aby zatlačili na Maďary s cílem zabránit tomuto exodu. Sověti odpověděli, že jde o maďarskou záležitost, do níž nehodlají zasahovat.

Ronald Reagan přijel v červnu 1987 do Západního Berlína a veřejně tam apeloval na sovětského vůdce: „Pane Gorbačove, strhněte tu zeď!“ Jeho volání však v té době zůstalo nevyslyšeno. V říjnu 1989 to nakonec jako jediné bylo československé komunistické vedení, kdo žádal Honeckerův režim, aby zeď odstranil a vyhnul se potupě plynoucí z tisíců východoněmeckých turistů přelézajících plot západoněmecké ambasády v Praze ve snaze utéci na Západ. Zapečetěné vlaky převážely východoněmecké občany, kteří se s radostí vzdávali svého občanství, přes východní Německo dále na Západ.

Třetího listopadu 1989 na zasedání politbyra nadhodil sovětský ministr zahraničí Eduard Ševardnadze: „Možná bychom měli tu zeď odstranit sami?“³ Sověti však byli příliš zaneprázdněni svými domácími problémy, aby přijali takové rozhodnutí – dokonce i 9. listopadu politbyro diskutovalo o situaci v Litvě, a nikoli v Německu. Potom, pod tlakem masových demonstrací v Lipsku, Berlíně a dalších městech, musela východoněmecká vláda uvolnit cestovní omezení, což se zásluhou zmatenosti člena Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa Güntera Schabowského a důvtipu západních médií stalo signálem pro východní Němce,

zabývající se koncem studené války mají velké štěstí, že mohou čerpat z komplexních kolekcí publikovaných dokumentů: GALKIN, Alexander – ČERNÁJEV, Anatolij (ed.): *Michail Gorbačov i germanskij vopros*. Moskva, Ves Mir 2007; SAVRANSKAYA, Svetlana – BLANTON, Thomas – ZUBOK, Vladislav (ed.): *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*. Budapest, Central European University Press 2010; KUSTERS, Hanns Jürgen – HOFMANN, Daniel (ed.): *Deutsche Einheit: Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/90*. München, R. Oldenbourg 1998; SALMON, Patrick – HAMILTON, Keith – TWIGGE, Stephen (ed.): *Britain and German Unification 1989–1990: Documents on British Policy Overseas*. London, Routledge 2009.

2 Archiv Gorbačov-Fonda (dále AGF), Moskva, fond (dále f.) 2, opis (inventář – dále o.) 1, záznam rozhovoru mezi Michilem Gorbačovem a Miklósem Némethem z 3.3.1989.

3 Tamtéž, f. 2, o. 2, záznam z jednání politbyra ÚV KSSS 3.11.1989.

aby překročili hraniční čáru a rozbili nenáviděnou bariéru. Později v listopadu zahájilo Československo svou sametovou revoluci, která dala název celému procesu východoevropských přeměn v roce 1989. Hranice se měnily a posouvaly směrem na východ, východní Evropa se stávala Evropou jako takovou a Sovětský svaz se v představách svých nových vůdců měl stát novou integrovanou součástí onoho rozšiřujícího se prostoru demokracie a prosperity.⁴

Společný evropský dům

Abychom pochopili onu nečekanou pružnost a zdánlivou lehkost, s níž sovětské vedení přivítalo pád Berlínské zdi, propustilo východní Evropu ze železného objetí socialistického tábora a nakonec souhlasilo se zapojením Německa do Severoatlantické aliance, je třeba začít Gorbačovovou vizí Evropy po studené válce. Koncept společného evropského domu byl vyjádřením sovětské i odvěké ruské aspirace, již tak slavně vyjádřil Alexandr Blok ve své poémě *Skytové*, a sice aby Rusko bylo součástí Evropy. Zatímco jeho předchůdci toho ve studené válce často užívali instrumentálně, evropská bezpečnost a evropská integrace se pro Gorbačova staly nikoli nástrojem, ale konečným cílem sovětské zahraniční politiky.⁵

Co pro Gorbačova tento nový koncept představoval? „Společný evropský dům“ měl být založen na univerzálních lidských hodnotách, kolektivní bezpečnosti a ekonomické integraci. Zahrnoval vizi kontinentu bez hranic, v němž se lidé i myšlenky budou pohybovat svobodně, bez obav z války či hladu.⁶ Idea společného evropského domu byla do značné míry založena na Gorbačovově touze přetvořit rámec Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v hlavní strukturu evropské bezpečnosti, která povede k postupnému rozpuštění jak Varšavské smlouvy, tak Severoatlantické aliance, jakož i na rostoucí úloze Sovětského svazu coby velké evropské mocnosti. Zatímco jeho předchůdci viděli v KBSE především iritující faktor, a to pro její zaměření na lidská práva, nyní jí sovětsští reformátoři věnovali obnovenou pozornost a podporu.

Od samého počátku perestrojky spatřoval Gorbačov ve zlepšení vztahů se západoevropskými zeměmi klíč k širšímu cíli – ukončení studené války. Přitom si však uvědomoval, že v nich převládá nepříznivý obraz Sovětského svazu jako agresivní

4 Pro důkladnější pojednání tohoto tématu viz SAVRANSKAYA, Svetlana: *The Logic of 1989: The Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe*. In: SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 1–48.

5 K počátkům konceptu společného evropského domu viz REY, Marie-Pierre: „Europe is Our Common Home“: A Study of Gorbachev's Diplomatic Concept. In: *Journal of Cold War History*, roč. 4, č. 2 (2004), s. 33–65.

6 Tato vize byla nejvýmluvněji vyjádřena v Gorbačovově štrasburském projevu v Radě Evropy 6.7.1989 (viz *Vital Speeches of the Day*, 15.9.1989, roč. 55, č. 23, s. 706–711; v českém znění: Projev M. Gorbačova ve Štrasburku. In: *Rudé právo* (7.7.1989), s. 6).

velmoci. V očích západoevropanů byl SSSR spojen se zahraničními invazemi, jak na to Gorbačova opakovaně upozorňovala Margaret Thatcherová. Vylepšit tento obraz bylo nezbytnou podmínkou, aby byl Sovětský svaz přijímán jako jedna z civilizovaných zemí Evropy. Během diskusí v sovětském politbyru o nové, defenzivní doktríně Varšavské smlouvy 8. května 1987 připomenul sovětský vůdce svůj rozhovor s premiérkou Thatcherovou, který v něm zanechal trvalý dojem: „Řekla, že se nás bojí; že jsme vtrhli do Československa, Maďarska a Afghánistánu. Toto vnímání je tam ve veřejnosti rozšířené.“⁷ Aby změnili tento obraz, přepsali Sověti vojenskou doktrínu Varšavské smlouvy, která nyní získala explicitně defenzivní charakter, propustili politické vězně a vyzvali Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, aby v Moskvě uspořádala konferenci o humanitární dimenzi mezinárodní bezpečnosti. Rovněž učinili značné ústupky v jednáních s Američany o kontrole zbrojení a v prosinci 1987 podepsali smlouvu o likvidaci jaderných raket středního a krátkého doletu,⁸ která radikálně snížila nebezpečí jaderné války v Evropě.

Dalším podstatným faktorem, který umožnil sovětskému vedení, aby se soustředilo na „společný evropský dům“, aniž by se příliš obávalo „ztráty“ východní Evropy, byla bezprecedentní součinnost s americkým vedením, zvláště s Ronaldem Reaganem, nejprve v kontrole zbrojení a potom v rostoucím počtu záležitostí. Díky tomu Sověti téměř naprosto ztratili pocit ohrožení ze strany Spojených států a celkově se proměnilo vnímání Evropy jako jeviště budoucího nukleárního konfliktu. Vědomí, že sen o likvidaci jaderných zbraní s ním sdílí americký prezident, pomohlo Gorbačovovi překonat jeho vlastní obavy a stalo se výzvou pro myšlení v dalších sovětských politických kruzích, které dosud zůstávalo v zajetí schémat studené války.⁹

Tato vize Evropy, a zejména idea společného evropského domu se postupně staly středem Gorbačovova uvažování o budoucnosti socialistického bloku. Gorbačov se rozhodl představit tento koncept jako novou linii sovětské politiky v Praze, během své návštěvy v dubnu 1987, a poté přednesl ucelené vysvětlení nové koncepce ve své řeči v polském Sejmu v červenci 1988.¹⁰ Po projevu v sídle Organizace spojených národů v New Yorku v prosinci 1988 se Gorbačov, povzbuzený entuziastickou odpovědí západní Evropy a odrazovaný „přehodnocovací přestávkou“ ve Washingtonu, rozhodl pokusit o průlom na kontinentě. Východní Evropa, jejíž některé země již čile obchodovaly se Západem a půjčovaly si od něj, mohla pro Sovětský svaz sehrát úlohu mostu k evropské integraci. Gorbačov tajně požádal své poradce,

7 AGF, f. 2, o. 2, záznam z jednání politbyra ÚV KSSS 8.5.1987.

8 INF – *Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty*, podepsaná 8.12.1987 ve Washingtonu.

9 O důležitosti americko-sovětských jednání, zvláště v otázce omezení jaderných zbraní jako faktoru, který změnil vnímání vzájemné hrozby USA a SSSR, viz BLANTON, Thomas: *U.S. Policy and the Revolutions of 1989*. In: SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 96 (viz pozn. 1).

10 Viz *Pravda* (11.7.1988); v českém znění: Projev Michaila Gorbačova v polském Sejmu. In: *Rudé právo* (12.7.1988), s. 6.

aby pro něj připravili zásadní proslov o Evropě. Rok 1989 se rýsoval jako doba, kdy se východní Evropa skutečně dostane do středu dění.

Štrasburský projev, přednesený 6. července 1989, byl Gorbačovovou naléhavou žádostí k západoevropanům o sovětský vstup do jejich společenství. Sovětský státník užil takových závažných termínů jako „evropské sjednocení“, a dokonce citoval velkého francouzského spisovatele Victora Huga, který v 19. století předvídal, že „všechny národy kontinentu pevně splynou v jakési vyšší společnosti a vytvoří evropské bratrství, aniž by ztratily své specifické rysy a svůj velkolepý svéráz“. Společný evropský dům, vysvětloval Gorbačov, vznikne kombinací čtyř prvků: kolektivní bezpečnosti založené na doktríně zdrženlivosti namísto odstrašování, plné ekonomické integrace, ochrany životního prostředí a humanitární dimenze spočívající na respektu k lidským právům v každé zemi. Celá stavba měla být vybudována na nové evropské identitě zakořeněné v univerzálních lidských hodnotách a vládě práva: „Jde v podstatě o takovou představbu mezinárodního řádu v Evropě, která by radikálně posunula do popředí celoevropské hodnoty a umožnila by nahradit tradiční rovnováhu sil rovnováhou zájmů.“¹¹

Velvyslanec Jurij Kašlev, jenž stál v čele sovětské delegace na odzbrojovacích jednáních ve Vídni, později explicitně spojil Gorbačovův návrh uspořádat v roce 1990 v Paříži vrcholnou schůzku signatářů původního Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Helsinkách z roku 1975 s „bouřlivými“ událostmi ve východní Evropě v roce 1989. Sovětské vedení v tom totiž spatřovalo vytoužený výsledek změny v Evropě, a protože jakákoli nestabilita či nepředvídané erupce mohly podkopat naděje na integraci, považovalo za nutné svolat summit dříve, než původně předpokládalo.¹² Na podzim 1989 se sovětské vedení domnívalo, že ve všech evropských hlavních městech panuje obecná shoda na „společném evropském domě“, nebo – jak to rovněž nazývali – na „celoevropském procesu“. Spojené státy ve své podpoře nového evropského procesu zůstávaly pozadu, a tak Sověti nezmeškali jedinou příležitost podělit se s americkými protějšky o své přesvědčení, že „evropský dům“ už je skoro ve výstavbě. V rozhovoru s poradcem pro národní bezpečnost Zbigniewem Brzezinským koncem října 1989 předpovídal Gorbačovův zahraničněpolitický poradce Alexandr Jakovlev, že „evropské země budou mít společný parlament, společné zahraniční a obchodní vztahy, hranice budou otevřené“; to vše mělo být „součástí politiky směřující k výstavbě společného evropského domu“.¹³

11 *Vital Speeches of the Day*, 15.9.1989; v českém znění: Projev M. Gorbačova ve Štrasburku (viz pozn. 6).

12 KAŠLEV, Jurij: *Chelsinskij process 1975–2005: Svet i těni glazami učastnika*. Moskva, Izvestija 2005, s. 182.

13 *Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj feděracii* (dále GARF), Moskva, f. 10063, o. 1, dělo (svazek – dále d.) 266, záznam rozhovoru mezi Alexandrem Jakovlevem a Zbigniewem Brzezinským z 31.10.1989.

Budovat „společný evropský dům“ a zapojit do něj Sovětský svaz, to byly Gorbačovovy priority pro Evropu. Do toho se začleňovaly revoluce na sovětském „dvorku“, které v té době propukly. Při rozhovoru s Françoisem Mitterrandem v Kyjevě v prosinci 1989 se Gorbačov svěřil se svými hlavními obavami, k nimž patřilo sjednocení Německa a změny priorit v Evropě. Francouzský prezident sdílel přístup sovětského vůdce: „Neměli bychom měnit pořadí procesů. První a nejpřednější z nich by měly být evropská integrace, vývoj východní Evropy a celoevropského (bezpečnostního – pozn. autorky) procesu a ustavení mírového pořádku v Evropě.“¹⁴

Doslova všechny diskuse o vývoji ve východní Evropě, které se odbyvaly v sovětském politbyru, zasazovaly tuto otázku do „celoevropského procesu“. Důraz na evropský rámec zároveň snižoval prioritní úlohu socialistických zemí jako takových. Jak to formuloval Gorbačovův zahraničněpolitický poradce a blízký důvěrník Anatolij Čerňajev, „politická integrace Sovětského svazu do rodiny civilizovaných evropských národů byla v té době Gorbačovovým snem a záměrem, takže východní Evropa byla vedlejší záležitostí, jíž se musel znovu a znovu neochotně věnovat“.¹⁵

Myšlenka, že „společný evropský dům“ by mohl být vybudován na základě současného, postupného rozpuštění obou vojensko-politických bloků, získávala v roce 1989 v sovětském vedení převahu a zdálo se, že ji podporují, nebo alespoň neodmítají, také západní politikové. Gorbačovův poradce pro socialistické země Georgij Šachnazarov byl nejhlasitějším proponentem rozpuštění aliancí. Zmiňoval se o tom opakovaně ve svých rozhovorech s Gorbačovem a 14. října 1989 připravil na toto téma dlouhé a detailní memorandum. Nastiňovalo, jak souhlas Moskvy s revolucemi ve východní Evropě a stažení sovětských jednotek z této oblasti logicky povede ke konečnému cíli rozpuštění bloků a upevnění struktur KBSE jako hlavního rámce evropské bezpečnosti. Memorandum navrhovalo „postavit proces uvolnění vojenské konfrontace, který už započal, na plánovitý základ, a tímto způsobem připravit likvidaci Varšavské smlouvy a NATO do konce 20. století. V rámci tohoto procesu bychom měli definovat řadu předběžných etap, z nichž nejvýznamnější by měla být likvidace vojenských organizací obou bloků do roku 1995.“¹⁶ V tomto kontextu by jakékoli užití síly ve východní Evropě bylo kontraproduktivní. Než aby litovali „ztráty“ bezpečnostní zóny, sovětsští reformátoři z Gorbačovova týmu ve skutečnosti vítali tuto transformaci, jak to zapsal Anatolij Čerňajev do svého deníku v říjnu 1989: „...dochází k úplné demontáži socialismu jako světového fenoménu... Snad je to nevyhnutelné a správné. Protože tady jde o opětovné sjednocení lidstva na bázi zdravého rozumu.“¹⁷ V dějinném období, v němž získaly ideje převahu nad

14 AGF, f. 1, o. 1, záznam rozhovoru Michaila Gorbačova s Françoisem Mitterrandem 6.12.1989.

15 Záznam rozhovoru autorky s Anatolijem Čerňajevem 6.7.2007.

16 SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 555 (viz pozn. 1).

17 *National Security Archive* (dále NSA), Washington, deník Anatolije Čerňajeva, záznam z 5.10.1989.

rovnováhou sil, nebyl „společný evropský dům“ pouhým nápadem; pro sovětské vedení to byl skutečný cíl a aktuální úkol.

1989: východní Evropě se dostává pozornosti

Do začátku roku 1989 pochopila většina světových politiků, že východní Evropa vstupuje do neklidného období. Sovětské vedení bylo odhodláno věnovat tomuto problému prioritní pozornost a formulovat vůči regionu progresivní strategii. Zároveň se pokoušelo odhadnout, jak se bude vyvíjet politika Spojených států vůči východní Evropě, protože na americké reakci na vývoj na kontinentě záleželo mnohé. Nějakou formu spolupráce by Sověti uvítali a podobný zájem ostatně měla i druhá strana.

Zatímco nastupující administrativa George Bushe přehodnocovala americko-sovětskou politiku, v lednu 1989 se Henry Kissinger, jenž byl v Moskvě na jednání trojstranné komise,¹⁸ pokusil dojednat s Gorbačovem dohodu o společném postupu ve východní Evropě. Při schůzkách s Gorbačovem a Jakovlevem měl bývalý ministr zahraničí především obavu o procesy, jež se rozvíjely v socialistickém táboře: „...země východní Evropy nyní vstupují do [období] zvláštní evoluce. V důsledku toho by se po určitém čase mohla Evropa stát opět výbušnou.“¹⁹ Jeho vize poválečné Evropy spočívala v postupné evoluci, na niž by shora dohlíželo americko-sovětské kondominium. Ačkoli taková myšlenka snad mohla být pro Gorbačova zajímavá, v politbyru o ní hovořil dosti sarkasticky. Brzy nato ji však smetl se stolu americký ministr zahraničí James Baker a ani jedna strana už ji oficiálně nevznesla.

Sověti doufali, že dokáží dojednat přechod k novému uspořádání (*transition*) se svými socialistickými spojenci. Už na podzim 1988 měl Gorbačov a jeho poradci Vadim Medvedev a Georgij Šachnazarov sérii schůzek se svými východoevropskými protějšky, při nichž se pokoušeli povzbudit reformní komunisty k tomu, aby následovali perestrojku, ale současně aby zůstali v mezích socialistických idejí. Během schůzky s Józefem Czyrekem, tajemníkem Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany, v září 1988 nejenže dal Gorbačov zelenou k jednáním u kulatého stolu v Polsku, ale dokonce k nim sám vyzýval.²⁰

Zatímco sovětská analýza a porozumění situaci ve východním bloku byly docela výstižné, problém byl s jejich uplatněním v aktuální politice, zvláště když začaly

18 Komise založená v roce 1973 – zejména v reakci na ropnou krizi – sdružovala experty, především z privátního sektoru, a jejím cílem bylo koordinovat ekonomické aktivity Evropy, Severní Ameriky a Asie ve snaze čelit „globálním výzvám“. Komise působí dodnes. (Pozn. překladatele.)

19 GARF, f. 10063, o. 1, d. 258, záznam rozhovoru mezi Alexandrem Jakovlevem a Henrym Kissingerem z 16.1.1989.

20 Viz SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 292–305 (viz pozn. 1).

být patrné limity sovětského vlivu. Jestliže Gorbačov nezamýšlel použít ve východní Evropě sílu, musel si klást otázku, jak dlouho bude schopen udržovat iluzi o sovětské kontrole svých spojenců. „...národy těch zemí se budou ptát: a co KSSS, jaký druh vodítka použije, aby naši zemi táhlo zpátky? Oni prostě netuší, že pokud toto vodítko více natáhnou, tak se přetrhne,“ uvažoval na zasedání sovětského politbyra v lednu 1989.²¹ Gorbačov věřil, že limitem změny je udržení socialismu, a přece v březnu mlčky dovolil Maďarům, aby otevřeli své hranice, když jej ministerský předseda Miklós Németh informoval o jejich rozhodnutí.

Stručně řečeno, pokud v roce 1989 existovala sovětská strategie pro východní Evropu, pak šlo o transformaci podle opožděného modelu pražského jara 1968 – socialismus s lidskou tváří minus tanky – společně s integrací do Evropy. Byl to olbřímí úkol a nikdo přesně nevěděl, jak to provést. Avšak vývoj v samotném Sovětském svazu, potýkajícím se s ekonomickou krizí, organizací voleb do Sjezdu lidových zástupců SSSR a růstem nacionalismu, nadále upozadoval „socialistické přátele“ na žebříčku priorit Moskvy.

1989: domácí sovětské starosti

Leden 1989 Kreml prožíval ve znamení dvou významných záležitostí: finální etapy stahování sovětských vojsk z Afghánistánu a narůstajících problémů potácející se ekonomiky, v jejichž důsledku se země propadala do skutečné krize. Politbyro diskutovalo o prudkém pádu cen ropy, nedostatečném efektu předchozích ekonomických opatření a chronickém nedostatku spotřebního zboží. Gorbačovova nanejvýš upřímně míněná protialkoholická reforma měla tragické následky, jež poškodily jeho popularitu a kromě toho způsobily propad v rozpočtu. Vůči pozemkové reformě panovala v ústředním výboru sovětských komunistů silná opozice vedená Gorbačovovým mocným rivalem Jegorem Ligačovem. Jak to shrnul člen politbyra Vadim Medveděv: „Program hospodářských reforem z roku 1987 byl ve svém důsledku pohřben ... kontrola přísunu peněz byla ztracena“ a „inflační spirála“ se roztáčela s každým dnem.²²

Gorbačov a jeho tým stále více spatřovali odpověď v urychleném rozšíření spolupráce se západními ekonomikami, v navazování a prohlubování přímých vztahů mezi podniky v Sovětském svazu a východní Evropě, a především v přilákání západních investic a získávání půjček, které by mohly být použity k nákupu spotřebního zboží, aby se tak zaplnily mezery na trhu a odčerpala nadměrná kvanta peněz, jež obyvatelstvo nashromáždilo.

V březnu 1989, vpředvečer voleb do Sjezdu lidových zástupců, propukly první stávky horníků. Bylo třeba něco udělat, aby se předešlo tomu, že lidová nespo-

21 AGF, f. 2, o. 2, záznam z jednání politbyra ÚV KSSS 21.1.1989.

22 MEDVEDEV, Vadim: *V komandě Gorbačova*. Moskva, Bylina 1994, s. 103.

kojenost nabere důraznějších, dost možná násilných forem. Glasnost a všechna odhalení, která s sebou přinesla, učinily z prvních voleb s více kandidáty do Sjezdu lidových zástupců 26. března okamžik pravdy pro sovětské reformátory. Dlouho diskutované rozhodnutí uspořádat volby, v nichž by občané vybírali z většího počtu kandidátů, přijala devatenáctá konference sovětských komunistů v létě 1988 a tento krok se stal signálem pro celou východní Evropu, že skutečné volby jsou nyní možné. Gorbačov choval naděje, že volby přivedou do legislativy reformátory, kteří mu umožní použít progresivnější Nejvyšší sovět SSSR proti stranické byrokracii, jež se před rokem 1989 chovala stále neústupněji. Výsledky předčily jeho očekávání, jenže zvolení reformátoři byli nyní naladěni ještě radikálněji, než si představoval. Andrej Sacharov a Boris Jelcin teď vedli opozici, která se v parlamentu zformovala proti Gorbačovovi. Moskevská a leningradská komunistická organizace utrpěly největší ztráty – všichni jejich přední činitelé a příslušníci aparátu byli vyškrtáni, a to i v těch obvodech, kde nesoupeřili s žádným protikandidátem. Osmadvacátého března, při sebezpytujícím zasedání politbyra, sváděl předseda Nejvyššího sovětu SSSR Anatolij Lukjanov porážku na ekonomickou krizi a destruktivní vliv „neformálních“ organizací, jako byla společnost na obranu lidských práv Memorial. Objevily se rovněž paralely s Maďarskem v roce 1956 a Československem roku 1968.²³

Selhávání sovětského „tavicího kotle“

Zatímco Gorbačov plánoval soustředit se na Evropu a vnější říši, skutečnou hrozbu jeho projektu představoval v roce 1989 stav vnitřní říše. S etnickými nepokoji v Gruzii, Uzbekistánu, a dokonce na Ukrajině se naléhavě dostával do popředí problém nacionalismu. Sovětské vedení, jež si osvojilo propagandu o „novém sovětském člověku“, bylo vůči projevům nacionalismu obzvláště slepé. Paradoxně 9. listopadu 1989, kdy se hroutila Berlínská zeď, bylo sovětské politbyro uprostřed diskusí o separatismu v Pobaltí. V komentáři při zasedání, které hraničilo s panikou, ministerský předseda Nikolaj Ryžkov prorocky varoval před možným secesionistickým hnutím v Rusku a na Ukrajině a dospěl k závěru, že „to zavání totálním kolapsem“.²⁴

K nějaké etnické krizi teď docházelo prakticky každý měsíc – Náhorní Karabach, Ferganské údolí a potlačení demonstrací v Tbilisi 8. a 9. dubna, jež si vyžádalo devatenáct obětí a bylo pro Gorbačova osobně nejvíce politicky zničující. Léto 1989 s sebou přineslo přízrak nacionalismu na Ukrajině a v samotném Rusku. První tajemník komunistů na Ukrajině Vladimir Ščerbickij rezignoval a nacionalistické hnutí Ruch uspořádalo svůj první sjezd. Gorbačovova hlavní naděje na překonání

23 Viz SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 430 (viz pozn. 1).

24 AGF, f. 2, o. 2, záznam z jednání politbyra ÚV KSSS 9.11.1989.

národnostních problémů se nyní upínala k co nejrychlejšímu začlenění jeho země do Evropy, jež by s sebou přilákalo zahraniční půjčky a investice. V tomto světle na uchování socialismu ve východní Evropě záleželo ještě méně a bylo zcela nemyslitelné sáhnout tam k použití síly.

Polské volby a ztráta impéria

Zatímco se sovětské vedení vyrovnávalo s následky vlastního experimentu s částečně svobodnými volbami a spolu s tím i s veřejnou kritikou, jíž se mu ze strany poslanců v plné míře dostávalo ve vysílání národní televize, jiný volební šok přišel z Varšavy. Čtvrtého června obsadila Solidarity devadesát devět ze stovky křesel v Senátu a všech sto jednašedesát volených křesel v Sejmu, což nabouralo strategii kooptování opozice, kterou tak pečlivě vypracovali polští reformní komunisté. Jen o pár let dříve by perspektiva vlády vedené opozicí jednoznačně volala po „bratrské pomoci“.

Byla to chvíle, kdy sovětské vedení stálo před nanejvýš vážnou volbou a psychologickým testem, jejichž rozuzlení znamenalo precedens a zároveň mělo velké důsledky pro vývoj v sovětském bloku. Autor Gorbačovových projevů a poradce Andrej Gračev napsal: „Neúspěch polských komunistů představoval spektakulární nezdar pro východoevropské ‘gorbačovce’ [a] velmi tvrdou zatěžkávací zkoušku pro principy ‘nového politického myšlení’.“²⁵ A přece se Gorbačov dál držel zásad, o nichž hovořil s Józefem Czyrekiem v roce 1988, a především při návštěvě Wojciecha Jaruzelského v Moskvě v dubnu 1989. Z Moskvy nezaznělo ani slovo odplaty či kritiky. Později v létě Gorbačov v telefonickém rozhovoru s budoucím vůdcem polských komunistů Mieczysławem Rakowským odsouhlasil koaliční vládu. Nyní nebylo otázkou, zda by se měl Sovětský svaz pokusit zvrátit polský vývoj, ale jak v nové vládě uchovat vliv reformních komunistů a udržet Polsko ve Varšavské smlouvě, což bylo klíčové vůbec pro další existenci tohoto paktu.

Polské události se však Gorbačovovi nezdály tak hrozné vzhledem k tomu, že v širším rámci se politické dění odvíjelo správným směrem. Koaliční vlády, dokonce i pod vedením nekomunistů, byly přijatelné, jestliže zůstávaly na „celoevropském“ půdorysu a jejich celková trajektorie směřovala ke „společnému evropskému domu“. Sověti v reakci na polské volby opatrně, nicméně jasně posvětili obdobné procesy v dalších zemích východní Evropy.

Podobná sovětská reakce následovala po pietním uložení ostatků popraveného bývalého komunistického vůdce Imre Nagye a zahájení maďarských jednání u kulatého stolu 13. června. Soukromě byl Gorbačov znepokojen, navenek ale podporoval a povzbuzoval reformy, jestliže zůstávaly pokojné. Onoho dne byl Gorba-

25 GRACHEV, Andrei: *Gorbachev's Gamble: Soviet Foreign Policy and the End of the Cold War*. Cambridge, Polity 2008, s. 203.

čov v Bonnu, kde s kancléřem Helmutem Kohlem diskutoval o situaci ve východní Evropě, zejména v Polsku a Maďarsku, jako by načrtávali společný plán akcí na podporu mírových změn v regionu. Ve svém telefonickém rozhovoru s Georgem Bushem bezprostředně po setkání Kohl pochvalně komentoval „Gorbačovův velmi blízký osobní vztah s generálem Jaruzelským a jejich společný přístup k událostem v Polsku. Žádný takový osobní vztah neexistuje s žádným z maďarských vůdců ... ale Gorbačov

Triumfální gesto Tadeusze Mazowieckého, prvního nekomunistického premiéra v poválečné historii Polska, po vítězství Solidarity v červnových volbách

podporuje rovněž maďarské reformní úsilí. V porovnání s tím panuje velká propast mezi Moskvou a Bukurešťí a rovněž východním Berlínem.²⁶

Takovýto běh událostí a sovětská reakce na ně postavily východoevropské vůdce do velmi obtížné situace. Dokumenty nasvědčují tomu, že museli už v létě 1989, pokud ne dříve, vědět, že nemohou nadále počítat se sovětskou ochranou proti vlastnímu obyvatelstvu, takže řešení z let 1956 a 1968 se jim již nenabízí. V poznámkách pro Ústřední výbor Maďarské socialistické dělnické strany prohlásil ministr zahraničí Gyula Horn už 21. února 1989: „Dnes naprosto nepřichází v úvahu intervence v rámci Varšavské smlouvy – už jsme dávno překonali Brežněvovu doktrínu.“²⁷ Vůdce věděli, že Gorbačov nezamýšlí použít sílu, ale obyvatelstvo východoevropských zemí si tím nemohlo být jisto, přičemž nebylo v zájmu vůdců veřejně prohlásit Brežněvovu doktrínu za mrtvou.

A tak mohl být v nových podmínkách příznak sovětské hrozby vznášející se nad vlastní opozicí dosti užitečný pro reformní komunisty, kteří se snažili držet na uzdě lidová hnutí a hrát o čas. Přesně takovou strategii užili sověští a polští představitelé během krize spojené se Solidaritou. V důsledku toho se opozice, tlumená svou historickou zkušeností brutálního potlačení reformních hnutí, chovala velmi

26 Viz SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 479, záznam telefonického rozhovoru mezi Georgem Bushem a Helmutem Kohlem 15.6.1989 (viz pozn. 1).

27 Citováno in: BÉKÉŠ, Csaba: *Back to Europe: The International Background of the Political Transition in Hungary, 1988–1990*. In: BOZÓKI, András (ed.): *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy. Analysis and Documents*. Budapest, Central European University Press 2002, s. 237–272.

zdrženlivě, když postupovala zkusmo tak, aby nevyprovokovala Moskvu, a přitom slibovala věrnost Varšavské smlouvě – opakovaně tak činila v diskusích u kulatého stolu v Polsku i Maďarsku. Tato zdrženlivost, indukovaná především přízrakem Brežněvovy doktríny,²⁸ pravděpodobně přispěla k takovému průběhu událostí, který byl pro východoevropany nejlepší možný – k „sametovým“, postupným a nenásilným transformacím, které se zdánlivě odvíjely přesně podle plánu, jaký si představoval Gorbačov a jeho reformátorský tým.

*Pád Berlínské zdi a sjednocení Německa*²⁹

Gorbačovova návštěva Bonnu v červnu 1989 přinesla opravdový průlom v sovětsko-západoněmeckých vztazích a z Helmuta Kohla učinila Gorbačovova blízkého partnera, zvláště když Bushova administrativa stále ještě setrvala ve své přehodnocovací „přestávce“. Toto sblížení mezi Gorbačovem a Kohlem vytvořilo základ pro průlomy, které přišly později. Sovětský vůdce hluboce věřil v důležitost osobního kontaktu a důvěry, což byl také jeden z nejdůležitějších faktorů v jeho porozumění s Ronaldem Reaganem. Při červnových jednáních nebylo řečeno nic specifického o německém sjednocení, ale Bonnská deklarace, kterou oba politici podepsali, předestřela jejich společnou vizi celoevropského procesu, který korespondoval s Gorbačovovým cílem „společného evropského domu“.³⁰

Pro Gorbačova a fakticky pro nikoho z evropských vůdců nebylo sjednocení Německa záležitostí blízké budoucnosti. Určující konstantou Gorbačovových úvah o německém problému byla jeho víra, v níž ho utvrdily četné rozhovory se západními politiky, a sice že nikdo v Evropě nechce sjednocené Německo a že historická paměť silného militaristického Německa je na kontinentě stále velmi živá. Margaret Thatcherová hovořila o svém odporu vůči sjednocení docela otevřeně. Když se na zpáteční cestě z Tokia 23. září 1989 zastavila v Moskvě, prohlásila nanejvýš důrazně, že západní Evropa nemá o sjednocení Německa zájem. Thatcherová navíc ujistila svého partnera a přítele, že Západ „nebude zasahovat do dekomunizace východní Evropy ani ji urychlovat. Mohu vám sdělit, že takový je rovněž postoj prezidenta Spojených států.“³¹ Britský záznam rozhovoru potvrzuje, že záměrem Thatcherové bylo dát Gorbačovovi jasně najevo odpor Západu vůči sjednocení.³²

28 Viz *tamtéž*, s. 242.

29 Tato část textu čerpá z mého dřívějšího výzkumu – viz TAUBMAN, William – SAVRANSKAYA, Svetlana: *If a Wall Fell in Berlin and Moscow Hardly Noticed, Would It Still Make a Noise?* In: ENGEL, Jeffrey (ed.): *The Fall of the Berlin Wall: The Revolutionary Legacy of 1989*. Oxford, Oxford University Press 2009.

30 Viz GORBAČOV, Michail: *Žizň i reformy*. Moskva, Novosti 1995, sv. 2, s. 161.

31 Citováno podle: SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 532 (viz pozn. 1).

32 Viz SALMON, P. – HAMILTON, K. – TWIGGE, S. (ed.): *Britain and German Unification 1989–1990*, s. 79 (viz pozn. 1).

Díky zvláštnímu vztahu Británie ke Spojeným státům a roli, kterou Thatcherová sehrála v komunikaci s předchozí americkou administrativou, měl Gorbačov tendenci vnímat výše uvedený komentář jako důkaz, že postoj Spojených států vůči Německu se podobá britskému a také jeho vlastnímu postoji. Takový byl rovněž jeho dojem z předchozích Bushových prohlášení, zdůrazňujících rozvážnost a obezřetnost. Jako další potvrzení odporu Spojených států proti rychlému sjednocení Německa působilo, když americký poradce pro národní bezpečnost Zbigniew Brzezinski během své návštěvy Moskvy na konci října 1989 dal najevo, že dává přednost pokračující existenci dvou bloků: „Prohlásil jsem otevřeně, že jsem pro to, aby Polsko a Maďarsko zůstalo součástí Varšavské smlouvy. Oba bloky by neměly být rozpuštěny právě teď. Nevím, co se stane, pokud NDR přestane existovat. Vznikne jedno Německo, sjednocené a silné. To neodpovídá ani Vaším, ani našim zájmům.“³³

Gorbačovovým představám se pravděpodobně nejvíce blížil postoj francouzského prezidenta François Mitterranda. Ten chápal sjednocení Německa jako součást celoevropského procesu, který potrvá mnoho let a může zahrnout francouzský model, tedy členství v politických, ale nikoli vojenských strukturách Severoatlantické aliance. Důležité bylo, že prioritu měl mít evropský proces a teprve potom mělo přijít na řadu sjednocení Německa; a že evropské země, zejména Francie, se měly účastnit všech diskusí o budoucnosti Německa. Během roku 1989 Gorbačov s Mitterrandem o těchto myšlenkách opakovaně diskutovali.³⁴

Počátkem podzimu, poté co Maďaři 11. září otevřeli své hranice a přívaly východoněmeckých uprchlíků se hnaly na Západ, se Gorbačov neochotně rozhodl přijmout Honeckerovo pozvání k návštěvě Východního Německa při příležitosti oslav čtyřicátého výročí vzniku NDR. Měl v úmyslu setkat se tváří v tvář s celým východoněmeckým vedením, zhodnotit tamní situaci a podpořit změnu. O deset

V noci z 9. na 10. listopad 1989 v Berlíně definitivně skončila studená válka

33 Citováno podle: SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 567.

34 *Tamtéž*, dokumenty č. 71, 72, 74 a 104.

dnů později byl Erich Honecker poslán do důchodu a nahrazen Egonem Krenzem. Zatím však demonstrace v Lipsku, které se konaly od konce září, vyvrcholily masivním pokojným shromážděním asi sedmdesáti tisíc lidí, kteří se vydali na pochod historickým středem města. V té chvíli východoněmecké vedení – s vědomím, že sovětské jednotky mu nikterak nepomohou – přijalo klíčové rozhodnutí nepostupovat po vzoru čínského zásahu na náměstí Před Branou Nebeského klidu a neumlčet demonstranty násilným způsobem. Proces směřující k pádu zdi se dal nezadržitelně do pohybu.

Pád Berlínské zdi se tehdy nezdál tak dalece významný, jako se to jeví v retrospektivě.³⁵ Když se zprávy o něm dostaly do Moskvy, potvrdil ministr zahraničí Eduard Ševardnadze, že hraniční režim je vnitřní německou záležitostí, a sovětské vedení dokonce ani nesvolalo zvláštní schůzi politbyra. Namísto toho Gorbačov probíral události v Berlíně telefonicky se svými tehdy nejvýznamnějšími partnery – kancléřem Kohlem a prezidentem Mitterrandem. Tyto rozhovory, především s Kohlem, utvrdily sovětského vůdce v tom, že veškeré jejich srozumění ohledně východní Evropy nadále trvá a že Spolková republika bude jednat velmi obezřetně, aby nestabilizovala situaci v NDR.³⁶ Gorbačovovi záleželo především na tom, aby jeho hlavní priorita – „evropský proces“ – pokračovala i nadále, a v tomto rámci se pád zdi jevil jako přirozený krok. Anatolij Čerňajev však pochopil, že rozebrání zdi bylo více než pouhým symbolem. Do deníku si tehdy zapsal: „Berlínská zeď se zhroutila. Celá jedna éra historie ‘socialistického systému’ dospěla ke svému konci.“³⁷

Avšak vize německého sjednocení coby součásti celoevropského procesu, či dokonce vývoje akceleraujícího evropskou integraci, nedostala dostatek času ke svému naplnění. Pod tlakem německých událostí navrhl Gorbačov koncem listopadu, aby se summit Konference o bezpečnosti a spolupráce v Evropě konal dříve, již v listopadu 1990 v Paříži. Tento návrh nabízí vzhled do Gorbačovovy představy o časovém průběhu případného německého sjednocení: nejprve měla přijít na řadu nová evropská smlouva a potom, uvnitř nové Evropy, by bylo Německu umožněno sjednotit se ve formě, která by nepodkopala proces postupné výstavby nových evropských bezpečnostních struktur podle představ sovětských reformátorů. Při pohledu na situaci v listopadu 1989 se nabízí dostatek důkazů k tvrzení, že tento názor na sjednocení Německa (snad bez rozpuštění obou vojensko-politických bloků) sdíleli politikové ve všech klíčových západoevropských metropolích, avšak nikoli v Bonnu.

35 K mezinárodní reakci na pád Berlínské zdi viz SAVRANSKAYA, Svetlana – BLANTON, Thomas (ed.): *Fall of Berlin Wall Caused Anxiety More than Joy at Highest Levels: Secret Documents Show Opposition to German Unification* (viz <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB293/index.htm>).

36 AGF, f. 1, o. 1, záznam telefonického rozhovoru mezi Michaiilem Gorbačovem a Helmutem Kohlem 11.11.1989.

37 NSA, deník Anatolije Čerňajeva, záznam z 10.11.1989.

V listopadu 1989 byl Helmut Kohl pravděpodobně jediným politikem v Evropě, který dokázal cítit skutečný pulz událostí na místě a rovněž sílící tlak na sjednocení ve východním Německu. Rozhodl se raději převzít iniciativu a cíleně celý proces formovat, než aby čekal, jaké podmínky nadefinují evropské mocnosti. Avšak paradoxní shodou okolností byl i tento jeho nejrozhodnější krok urychlen pozoruhodnou, smělou a nezávislou přehrou, o níž se postaral vysoký sovětský úředník Valentin Falin, tou dobou vedoucí mezinárodního oddělení Ústředního výboru KSSS. Ten sepsal dva poziční dokumenty: oficiální dokument, schválený Čerňajevem, který víceméně potvrzoval závazky dané Kohlem Gorbačovovi a uváděl, že pokud budou dodrženy, pak „bude všechno možné“; a neoficiální, který deklaroval, že myšlenka konfederace je něčím, o čem už Sověti diskutují a co jsou v zásadě připraveni akceptovat. Tyto poziční dokumenty byly prezentovány Kohlovu poradci pro otázky národní bezpečnosti Horstu Teltschikovi a staly se základem pro jeho návrh desetibodového plánu sjednocení Německa.³⁸ A tak odvážná sovětská iniciativa přinesla zásadní impuls pro sjednocení Německa, který vyvrcholil Kohlovým projevem v Bundestagu 28. listopadu 1989. Kancelář v něm přednesl svůj desetibodový program, jímž okamžitě udělal ze sjednocení Německa evropskou záležitost číslo jedna. Jelikož Gorbačov v té době nevěděl nic o Falinově iniciativě, připadal mu Kohlův plán jako nečekané a svévolné urychlování procesu. Reakce sovětského vůdce na Kohlův projev byla tak emotivní, že mu znemožnila vidět podstatu programu, který v té chvíli především odrážel skutečné sovětské cíle: neobsahoval specifický harmonogram sjednocení, zmiňoval celoevropský proces a přinejmenším na několik let implicitně garantoval existenci NDR jako státu; to mimo jiné znamenalo, že otázka sovětských jednotek na jeho území nepříjde hned na pořad dne.

Sovětský vůdce však správně vycítil, že urychlení německého sjednocení by mohlo znamenat konec jeho projektu „společného evropského domu“. V rozhovoru se západoněmeckým ministrem zahraničí Hans-Dietrichem Genscherem 5. prosince vyčetl Gorbačov Bonnu, že „chystá pohřeb evropskému procesu“, když spěchá s myšlenkou konfederace a diktuje podmínky východnímu Německu.³⁹ Paradoxně Gorbačova zvláště vylekala Bushova podpora myšlenky konfederace. Přestože desetibodový program objektivně neobsahoval harmonogram sjednocení, skutečně měnil priority, když stavěl sjednocení Německa nad budování „společného evropského domu“. François Mitterrand nadnesl otázku pořadí priorit v Evropě – nejprve evropská integrace a potom sjednocení Německa – ve svém rozhovoru s Gorbačovem o den později, 6. prosince: „Kohlův projev, jeho 10 bodů, převrátil všechno

38 Viz GRACHEV, A.: *Gorbachev's Gamble*, s. 146 n. (viz pozn. 24); KUSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (ed.): *Deutsche Einheit*, s. 616 (viz pozn. 1).

39 Viz SAVRANSKAYA, S. – BLANTON, T. – ZUBOK, V. (ed.): *Masterpieces of History*, s. 655 (viz pozn. 1).

vzhůru nohama.⁴⁰ Nyní bylo na německém kancléři, aby přesvědčil další evropské státníky, že jeho pořadí kroků je přirozenější, což v následujících několika měsících docela zručně dokázal.

Sovětské vedení nyní nemělo jinou možnost než se konečně soustředit na sjednocení. Koncem ledna 1990 Gorbačov přijal myšlenku konfederace, do té doby ale už i experti z ústředního výboru sovětských komunistů pochopili, že ve skutečnosti nemohou nadále spoléhat na východoněmecké soudruhy a že „veškeré státní struktury v NDR se rozpadly“. Malá skupina poradců, které Gorbačov svolal k debatě o německé otázce, se shodla na strategii, že se přijetím plánu konfederace prostě pokusí získat čas navíc, protože – jak to vyjádřil předseda Výboru státní bezpečnosti (KGB) Vladimir Krjučkov – „je třeba začít náš lid připravovat na myšlenku sjednocení Německa“. Gorbačov rovněž musel řešit obrovský domácí problém se stažením tří set tisíc vojáků, včetně stovky tisíc důstojníků s jejich rodinami. Dobře si uvědomoval, jaký význam má odchod sovětských vojsk z Německa – jak symbolický v kontextu veřejné paměti druhé světové války, tak praktický ve smyslu logistických obtíží a možného odporu v sovětské armádě i celé společnosti. Přesto ukončil jednání instrukcí pro maršála Sergeje Achromejeva, aby „připravil stažení vojsk z NDR“.⁴¹

Po těchto interních úvahách souhlasil Gorbačov se setkáním s Američany a západními Němci. Při schůzce s Jamesem Bakerem 9. února 1990 probíral Gorbačov rozličné formy německého sjednocení a spojení se Severoatlantickou aliancí. Ačkoli to ještě nemohl přiznat veřejně, souhlasil s Bakerovým argumentem, že přítomnost amerických jednotek v Evropě je faktorem celkové evropské stability, což implicitně znamenalo přijetí myšlenky, že se Německo nakonec stane členem západní aliance. Právě při tomto rozhovoru Baker nabídl Gorbačovovi „garance“ (což je slovo použité v ruském memorandu o rozhovoru – *garantii*), že NATO se „nerozšíří ani o píd na východ“. Sovětský vůdce přijal toto prohlášení jako dostatečné na základě důvěry, kterou se podle něj podařilo nastolit mezi ním a americkým vedením, a nikdy nezažádal o písemný závazek v tom směru.⁴²

Proč Gorbačov nepožádal o písemné garance? Jeho důvody lze zčásti vysvětlit domácím dilematem, jemuž čelil: jak by mohl říci politbyru, že požádal o písemné garance, že se NATO nerozšíří do zemí náležejících k Varšavské smlouvě, jestliže ta stále ještě existovala a on sám byl jejím vůdcem? To by znamenalo, že už se smířil s myšlenkou, že Varšavská smlouva se ocitla na smrtelné posteli. Zadruhé si sovětský generální tajemník v té chvíli nejspíš ani nedokázal představit rozšíření NATO

40 AGF, f. 1, o. 1, záznam rozhovoru mezi Michailem Gorbačovem a Françoisem Mitterrandem 6.12.1989.

41 NSA, deník Anatolije Čerňajeva, záznam z 28.1.1990.

42 AGF, f. 1, o. 1, záznam rozhovoru mezi Michailem Gorbačovem a Jamesem Bakerem 9.2.1990.

v jakékoli dohledné budoucnosti, podobně jako si nikdo v Evropě ještě před pouhým rokem nedovedl představit sjednocení Německa. Při rozhovoru s Gorbačovem Baker pouze vyjadřoval tehdejší oficiální postoj americké vlády, když hovořil specificky o přítomnosti Severoatlantické aliance na východoněmecké půdě, implicitně ale rovněž o jakémkoli jejím příštím rozšíření.

Bezprostředně po schůzce s Bakerem hostil Gorbačov jiného návštěvníka, s nímž se v předchozích dvou měsících odmítal vidět. Helmut Kohl přijel do Moskvy projednat velmi citlivé záležitosti – zda bude schopen dosáhnout toho, aby Němci sami mohli rozhodnout v otázkách jejich sjednocení. Německý kancléř potvrdil porozumění, jehož dosáhl teprve nedávno s Jamesem Bakerem o tom, že se aliance nerozšíří na východoněmecké území. Stejně jako v červnu 1989 bylo setkání velmi srdečné a produktivní, oba představitelé spolu hovořili jako přátelé, mluvili otevřeně o svých domácích problémech a navzájem si sdělovali své myšlenky o budoucí Evropě. Gorbačov znovu zdůraznil spojitost mezi sjednocením Německa a celoevropským procesem. Když popsal zoufalou domácí hospodářskou situaci, slíbil Kohl poslat urychlenou potravinovou pomoc.⁴³ Schůzky s Genscherem, Bakerem a Kohlem Gorbačova povzbudily. Znovu uvěřil, že jeho partneři sdílejí jeho vizi Evropy a že může počítat s jistou hospodářskou pomocí ve snaze vymanit svou zemi z krize. Před sovětským vůdcem se vynořil přízrak hladu. S tím, jak doma ztrácel popularitu, potřeboval úspěch v zahraniční politice a nějaké hmatatelné zahraniční úvěry.

Únor 1990 byl rozhodujícím měsícem pro budoucnost německého sjednocení. Při pohledu na interní sovětské dokumenty přístupné v Gorbačovově nadaci v Moskvě dospěje člověk k závěru, že před půlkou února, pokud ne dokonce dříve, Gorbačov

François Mitterrand (1916–1996) s Michailem Gorbačovem na pařížském letišti Orly 1. října 1985. V době převratných změn na přelomu osmdesátých a devadesátých let si byly představy sovětského generálního tajemníka a francouzského prezidenta o budoucím uspořádání evropského kontinentu hodně blízké

⁴³ AGF, f. 1, o. 1, záznam rozhovoru mezi Michailem Gorbačovem a Helmutem Kohlem 10.2.1990.

čov implicitně přistoupil na možnost, že se sjednocené Německo nakonec stane členem Severoatlantické aliance. Sovětský vůdce však také chápal, že pokud se Německo sjednotí příliš rychle a připojí se k nereformované alianci, potom bude jeho sen – „společný evropský dům“, sovětské začlenění do Evropy – předstižen událostmi a zapomenut.

Od onoho okamžiku prakticky všechny sovětské poziční dokumenty a prohlášení o sjednocení Německa zahrnovaly myšlenku „synchronizace“ německého sjednocení s celoevropským procesem.⁴⁴ Zpravidla se zapomíná na to, že ještě v zimě a na jaře 1990 byl „společný evropský dům“ stále reálnou možností, jednou z mnoha, které byly na stole. Po intenzivní únorové diplomatické aktivitě věnované sjednocení Německa souhlasili sovětsští činitelé s modelem „dva plus čtyři“, jenž znamenal, že Němci sami rozhodnou o vnitřních aspektech sjednocení. Zároveň však platilo, že coby součást oné čtyřky a jako jeden z vítězů druhé světové války měl Sovětský svaz stále velkou váhu při rozhodování o podmínkách a externích aspektech sjednocení a mohl zabránit německému členství v NATO, nebo je alespoň oddálit. Američané se obávali, že Helmut Kohl, postavený před volbu mezi rychlým sjednocením a Severoatlantickou aliancí, by mohl zvolit rychlou cestu směřující ke sjednocení, pokud by Sověti měli námitky vůči německému členství v NATO. Američané chápali Gorbačovovu domácí situaci a pokoušeli se ho za souhlas s Německem v alianci odměnit. Robert Blackwill, zvláštní asistent George Bushe pro otázky národní bezpečnosti, navrhoval, že by Washington měl poskytnout Gorbačovovi „ten nejúžasnější americko-sovětský summit poválečné éry“, „jakési Vánoce v červnu“, při nichž by vůdcové obou zemí podepsali dohody o omezení strategických jaderných zbraní (START), o omezení konvenčních zbraní v Evropě (CFE), o Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě a smlouvy o vzájemném obchodu, aby to jeho domácím oponentům demonstrovalo úspěch jeho zahraniční politiky.⁴⁵

Volby ve Východním Německu 18. března 1990 měly vážné důsledky pro Gorbačovův evropský sen, jakkoli si to sovětské vedení v danou chvíli neuvědomovalo. S tím, jak nabíralo na rychlosti tempo sjednocování, sílila v Sovětském svazu opozice vůči členství spojeného Německa v alianci. Valentin Falin, nejvýznamnější germanista mezi Gorbačovovými poradci a vedoucí mezinárodního oddělení Ústředního výboru KSSS, zaslal sovětskému vůdci důrazně formulované memorandum o sjednocení Německa, v němž varoval, že „společný evropský dům se nyní z konkrétního úkolu, který země kontinentu začínaly realizovat, proměňuje v přelud“, a to kvůli snaze Západu sjednotit Německo v rámci NATO. Věřil, že jediná šance na synchronizaci celoevropského procesu s procesem německého sjednocení spočívá v tom, že Sovětský svaz bude trvat na formální mírové smlouvě

44 Viz Gorbačovův rozhovor pro deník *Pravda* z 20.2.1990.

45 Viz BESCHLOSS, Michael – TALBOTT, Strobe: *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War*. London, Little – Brown 1993, s. 188 n.

s Německem. V tomto memorandu rovněž poznamenal, že oficiální postoj Západu k nerozšiřování aliance se od poloviny března začal měnit; že namísto toho, aby to vnímali jako ústupek, nyní Američané namítali, že takový závazek by v krizové situaci byl nepřijatelný.⁴⁶

Neznáme všechny podrobnosti debaty o sjednocení Německa v sovětském vedení, ale z dokumentů Gorbačovovy nadace lze dedukovat, že to byla debata intenzivní. Zastánci tvrdé linie tlačili na Gorbačova, aby jakýmkoli prostředky zabránil Německu v členství v alianci. Svůj tlak stupňovali do té míry, až 3. května v politbyru vybuchl, že pokud se chce Německo připojit k NATO, Sovětský svaz odejde z vídeňských odzbrojovacích jednání. Tato hrozba se nikdy neproměnila ve skutečnost, z velké části díky velmi upřímnému memorandu, které Anatolij Čerňajev poslal téhož dne Gorbačovovi. Bylo kritické vůči Gorbačovově emocionální reakci a tvrdilo, že snaha zabránit německému sjednocení v alianci by připravila Sovětský svaz o spolehlivého přítele a partnera, zatímco NATO už nadále nepředstavuje pro Sovětský svaz jakoukoli hrozbu.⁴⁷

V sovětských diskusích a prohlášeních z pozdního jara 1990 vyvstává zajímavé téma – myšlenka, že pokud se Severoatlantická aliance skutečně transformuje a stává se otevřenější a všeobecnější organizací, potom se k ní Sovětský svaz vlastně může připojit. Jednadvacátého května v rozhovoru s Alexandrem Dubčekem, který byl v té době předsedou československého Federálního shromáždění, naznačil Gorbačov, že „pokud se celé sjednocené Německo stane členem NATO, potom bychom se možná i my měli k alianci připojit“.⁴⁸ Nadnesl tento námět v rozhovorech s Jamesem Bakerem v půli května a potom ho opakoval v červnu během washingtonského summitu. Druhá strana jej však nikdy nebrala vážně a v dalších měsících se ze sovětských prohlášení postupně vytratil. Ukazuje to ovšem, že v polovině května 1990 už sovětské námitky vůči Německu v alianci nepramenily ani tak z pocitu bezpečnostní hrozby ze strany NATO, nýbrž vyvěraly spíše z uvědomění, že se vytrácí sovětské naděje na účast v evropské integraci. Vstup do aliance mohl být dalším způsobem, jak se stát součástí Evropy, jakkoli by sovětské vedení dalo přednost evropocentrickému řešení založenému na Konferenci o bezpečnosti a spolupráci.

Při washingtonském summitu v červnu 1990 James Baker výslovně zdůraznil, že Spojené státy nyní podporují sovětskou pozici s ústřední rolí celoevropského procesu a transformací Severoatlantické aliance, což do té doby nikdy nepřipustili. Později v témže rozhovoru Gorbačov veřejně uznal právo německého lidu na volbu aliancí, což způsobilo jisté zmatení a úžas v sovětské delegaci, protože v oficiálních

46 AGF, f. 2, o. 1, memorandum Valentina Falina pro Michaila Gorbačova z 18.4.1990.

47 *Tamtéž*, f. 2, o. 2, memorandum Anatolije Čerňajeva pro Michaila Gorbačova ze 4.5.1990.

48 *Tamtéž*, f. 1, o. 1, záznam rozhovoru Michaila Gorbačova s Alexandrem Dubčekem 21.5.1990.

Washingtonský summit přinesl nejen rámcovou shodu o procesu německého sjednocení, ale znamenal také vyvrcholení sovětsko-amerických odzbrojovacích snah, když 1. června 1990 obě strany uzavřely smlouvu o největším snížení jaderných arzenálů v historii. Ministři zahraničí Eduard Ševardnadze (vlevo) a James Baker připojují svůj podpis ke smlouvě za asistence Michaila Gorbačova a George Bushe

pozičních dokumentech nic takového nebylo. Sovětský vůdce v této záležitosti jasně překračoval svůj mandát, ale znovu tak činil ve chvíli, kdy současně navrhoval, aby sjednocené Německo bylo zakotveno v evropském procesu, jenž by dal vzniknout novým evropským bezpečnostním strukturám.⁴⁹ Tento postoj zcela odpovídal jeho dřívějším prohlášením o svobodě volby a přijetí faktu, že takový výsledek bude vposledku nevyhnutelný, k čemuž pravděpodobně dospěl už na konci ledna či počátkem února 1990. Také ze strategického hlediska byl tento posun pro Sovětský svaz logický, protože bylo lepší, aby se mocné a prosperující Německo stalo jeho spojencem a přítelem než oponentem.

Tato kalkulace se ukázala jako správná: Německo se stalo nejspolehlivějším věřitelem Sovětského svazu i zdrojem přímé pomoci v těžkých časech – a ve sku-

⁴⁹ Viz SAVRANSKAYA, Svetlana – BLANTON, Thomas (ed.): *The National Security Archive Briefing Book*, č. 320, dokument č. 10 – záznam rozhovoru Michaila Gorbačova s Georgem Bushem 31.5.1990.

tečnosti zůstává Spolková republika dodnes hlavním spojencem Ruska. Gorbačovovo vystoupení při washingtonském summitu bylo svým způsobem jeho poslední zoufalou snahou zachránit vlastní sen o „společném evropském domě“. Budoucí Německo se ukázalo být klíčem k budoucnosti „evropského domu“. Německé sjednocení se nakonec odehrálo před schůzkou Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v listopadu 1990, jež se stala epilogem Gorbačovova evropského snu.

* * *

Už počátkem roku 1990 si někteří členové sovětského vedení začali uvědomovat, že v „evropském domě“ se pro ně nenajde ubytování. V lednu si Anatolij Čerňajev zapsal do deníku: „Východní Evropa nás opouští navždy a nenávratně. (...) Je stále víc a víc zřejmé, že zpočátku bude společný evropský dům [stavěn] bez nás, bez SSSR.“⁵⁰

Paradoxem německého sjednocení a výstavby „společného evropského domu“ byla skutečnost, že musely být strženy zdi, aby mohl být vystavěn „evropský dům“. Zároveň s tím, jak padla Berlínská zeď, byl odstartován proces sjednocení Německa, které se proměnilo v ústřední evropský proces. Vytěsnilo přitom budování „společného evropského domu“ a učinilo tento projekt pro tvůrce evropské politiky bezvýznamným. V rozhovoru s britským premiérem Johnem Majorem 5. března 1991 Gorbačov chmurně poznamenal: „...na pozadí pozitivních procesů v Evropě náhle začínám dostávat informace, že jisté kruhy zamýšlejí dále posílit NATO jako hlavní nástroj evropské bezpečnosti. Dříve jsme hovořili o změně podstaty NATO, o transformaci existujících vojensko-politických aliancí v celoevropské struktury a bezpečnostní mechanismy. A pak [je tu] najednou zvláštní role NATO pro ochranu míru. Znovu se hovoří o spoléhání na NATO. Nemyslím si, že to koresponduje se společným evropským domem, který jsme začali stavět.“⁵¹ S Německem sjednoceným v Severoatlantické alianci záhy ztratila Varšavská smlouva poslední důvody k existenci a její členské země ji v březnu 1991 rozpustily. Sovětský svaz brzy následoval tohoto příkladu. Severoatlantická aliance se pro východoevropské země skutečně stala vstupní branou do „nového evropského domu“ – Evropské unie. Ta postupně přijala za členy všechny bývalé sovětské spojence z východní Evropy, ale pro Rusko zůstaly dveře uzavřeny.

Z angličtiny přeložil Vít Smetana

50 NSA, deník Anatolije Čerňajeva, záznam z 21.1.1990.

51 AGF, f. 1, o. 1, záznam rozhovoru Michaila Gorbačova s Johnem Majorem 5.3.1991.